МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

К. М. Соколовська

Практикум з українознавства

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

К. М. Соколовська

ПРАКТИКУМ З УКРАЇНОЗНАВСТВА

Навчальний посібник

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2011

ББК 63.5(4УКР)я73
С59

Рецензенти: *Ю. О. Шилов*, канд. іст. наук, проф.
В. Ф. Баранівський, д-р філос. наук, проф.
В. Ф. Святовець, канд. філол. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 5 від 28.05.08)

Соколовська, К. М.

С59 Практикум з українознавства : навч. посіб / К. М. Соколовська. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. — 68 с. — Бібліогр. : с. 65–66.

ISBN 978-966-608-980-02

У пропонованому навчальному посібнику висвітлено особливості української культури та побуту як складової світової цивілізації, охарактеризовано духовну та матеріальну культуру українців, їхні світоглядні знання та вірування, традиції, звичаї та обряди.

Для студентів вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування, а також для шанувальників історії рідного краю, аматорів-пошуковців, які прагнуть поглиблено вивчати матеріальну і духовну культуру українського народу.

ББК 63.5(4УКР)я73

© К. М. Соколовська, 20011
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 20011
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011

ISBN 978-966-608-980-02

Вступ

Актуальність дисциплін "Українознавство", "Українська етнографія" та "Українська етнокультура сім'ї та побуту" зумовлена необхідністю глибокого вивчення національного коріння українського народу, унікальних і неповторних традицій, звичаїв та обрядів, що розвивалися і вдосконалювалися упродовж багатьох віків.

Мета вивчення дисципліни — розкрити історичні етапи становлення і розвитку українського етносу, його антропологічні та лінгвістичні ознаки на основі історіографії, архівних, музейних та інформаційних джерел.

Завдання опанування дисципліни — охарактеризувати духовну та матеріальну культуру українців; визначити автохтонність українського етносу, регіональні особливості; простежити тенденції відродження світоглядних знань і вірувань, фольклору, мистецтва, ремесел прадавніх українців; проаналізувати на прикладах усної народної творчості національне коріння українців як окремо сформованого загальнопланетарного явища.

Практикум передбачає поглиблене ознайомлення з різними сторонами життя і побуту українців через вивчення історичного минулого, пізнання й осмислення українських народних традицій, звичаїв, обрядів і ритуалів, фольклору і мистецтва, народних ремесел. Це сприятиме патріотичному вихованню молоді в дусі відданості національним принципам, спонукатиме їх до захисту вікових культурних надбань.

Внаслідок історичних процесів на теренах України, які певним чином впливали на формування народної культури і побуту, склався широкий масив малодосліджених джерел, далеко не всі пласти яких вивчено і проаналізовано науковцями. Особливо це стосується західних регіонів України, які ввібрали в себе неповторні риси матеріальної та духовної культури і потребують ґрунтовного дослідження.

Пропонований посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування, а також для шанувальників історії рідного краю, аматорів-пошуковців, які прагнуть поглиблено вивчати матеріальну і духовну культуру українського народу.

Етнографічні пошукові заходи мають на меті збирання маловідомих даних задля збереження і примноження народних традицій, звичаїв та обрядів, відродження народних промислів і ремесел.

Посібник може стати у пригоді також тим, хто робить перші кроки на пошуковій ниві, професійним науковцям, викладачам курсу "Етнологія та українознавство", "Етнопедагогіка", "Етнолінгвістика", "Етнодемографія".

Практикум не ставить будь-яких обмежень у фіксації етнографічних джерел, а є лише спрямовуючим чинником для збирачів під час проходження етнографічної практики або участі в наукових експедиціях.

У першому розділі практикуму подаються орієнтири на відродження українських традицій, звичаїв та обрядів, а також висвітлюються найбільш поширені обрядові дійства, колядки, щедрівки, весільні обряди, землеробські ритуали.

У другому розділі вміщено "Запитальник".

Окремо подаються тести і звичаєвий календар українських свят, який ґрунтується на прадавніх українських віруваннях і світоглядних знаннях.

Практикум передбачає також практичні завдання та рекомендації для етнографів-дослідників.

Рекомендації щодо збирання етнографічних матеріалів

Під час збирання етнографічних матеріалів потрібно користуватися як технічними (магнітофон, диктофон, фотоапарат, кінокамера тощо), так і прикладними засобами (замальовка, креслення, схема), детально фіксувати елементи одягу, фрагменти орнаментів, малюнок, крій, колірну гаму буденного, святкового і ритуального одягу.

Варто також мати уявлення про зразки старовинних музичних інструментів, масок, гримування, перук, головних уборів, взуття, декоративного оздоблення одягу, коштовні аксесуари (намисто, моністо — дукачі, браслети, обручки, каблучки, колти, амулети, обереги, очіпки, стрічки, кісники, крайки, очкури, зав'язки, гаманці, підвіски).

Збираючи етнографічний матеріал, варто скористатися з таких порад:

- дотримуйтеся дипломатії під час розмови з респондентом;
- перш ніж розпочати бесіду, зважте на умови, вікові особливості, стан здоров'я, настрій і бажання респондента спілкуватися з вами;

- не намагайтеся задавати всі запитання, що включені до “Практикуму”. Знайдіть найбільш доречну форму спілкування відповідно до існуючих обставин та умов;
- не поспішайте брати експонат, якщо він є сімейною реліквією — краще опишіть його;
- занотовуйте все, що зацікавить вас як дослідника минувшини, незважаючи на відсутність певного запитання у “Практикумі”;
- не виявляйте свого особистого негативного ставлення до експонату або розповіді, які вас не цікавлять зараз, можливо у майбутньому вони знадобляться;
- дотримуйтесь такту, якщо респондент виявив гостинність і запросив вас на сімейний обрядовий захід. Намагайтеся зафіксувати обряд так, щоб не доводилося робити дублів на ваше прохання — це негативно впливатиме на хід обряду;
- дотримуйтеся технічних умов, а саме:
  а) на звороті фотографії або замальовки простим олівцем зафіксуйте дані про тих, хто на них зображений, у такій послідовності: зліва направо, перший ряд, другий ряд тощо;
  б) до матеріалів, зафіксованих у письмовій формі, додайте такі дані: прізвище, ім’я та по батькові респондента, рік і місце народження, освіта, професія, місце роботи, домашня адреса. Якщо респондент є корінним жителем цієї місцевості, то суттєвим доповненням буде інформація про його родовід, особливо якщо це майстер або художник;
  в) до кожного експонату потрібно додати пояснювальну записку, акцентуючи на його назві в цій місцевості, часі виготовлення, кому належав, з якими історичними подіями пов’язаний.

Аналізуючи зібрані матеріали (знаряддя праці, речі побуту і декоративно-ужиткового мистецтва, музичні інструменти, одяг, взуття, головний убір, прикраси тощо), проаналізуйте кожну річ і внесіть до опису зібраних етнографічних матеріалів. Окремо слід додати об’єктивні відомості про майстрів, які їх виготовили, а також відомості про респондента і про себе як збирача.

Зібрані вами етнографічні матеріали будуть передані до філіалу науково-методичного Центру етнології для наукового опрацювання і поповнення Державного музею історії культури і побуту.

РОЗДІЛ 1

Відродження традицій духовної і матеріальної культури

Нагальною проблемою нині є відродження традицій, обрядів та ритуалів — невичерпного джерела духовної культури прадавніх українців. Трансформуючись у сучасний процес розбудови нації, знання про багатовікові традиції покликані збагатити прийдешні покоління важливими відомостями, які заповнять прогалини в освіті, науці, сприятимуть вихованню нової генерації українців у дусі національної гідності та патріотизму.

Відродження українських народних традицій — своєрідна спроба заглибитись у міфопоетичний світ наших предків, прадавніх орії-землеробів, які віками заселяли величезні простори від Дону до Дунаю, то виникаючи на світовій арені історії, то зникаючи з цієї арени на століття.

На трагічні й драматичні перипетії давньої історії накладалися й події історії новітньої, які практично не сприяли збереженню етнічних процесів. Денаціоналізація, яка набрала особливого розмаху минулого століття внаслідок впливу, спрямованого на "злиття націй", була тим ідеологічним тоталітарним смерчем, який майже нічого не залишив од вікових народних звичаїв українського народу: від чітко вибудованої системи колишніх багатих і поетичних обрядів хліборобів нині збереглися лише поодинокі елементи. Проте логіка підказує нашим сучасникам, що кожний народ у критичні моменти своєї історії незмінно звертається до глибин народного духу, черпаючи звідти сили і наснагу для самозбереження нації і нового культурного розвою.

Прагнення студентської молоді більше дізнатися про власне етнічне "коріння" є нині актуальним, адже розбудова нації повинна ґрунтуватися на відродженні давніх традицій, освячених віковою мудрістю минулих поколінь. Поступ цивілізації, якщо він позбавлений культурницького, етнічного підґрунтя, що, зрештою, неминуче спричинить збіднення духовності, втрату самобутності нації, її традицій, звичаїв та обрядів, неможливий.

У Різдвяних свят є особливий зміст, який вкладали в нього прадавні українці, що сповідували язичництво. Цей глибинний зміст дійшов до нашого часу в обрядових дійствах, пов'язаних з Різдвом Всесвіту. Святкування відбувалося на межі грудня — січня на честь вшанування Прадерева Всесвіту, яке у світоглядних уявленнях наших пращурів ототожнювалося з образом Молочного (Чумацького) шляху. Основним святковим атрибутом була і залишається прикрашена вогниками та яскравими кульками ялинка, що символізує небесні зорі. Ялинка — прадерево, образ якого зберігся під назвою "гільце".

Обов'язковим атрибутом Різдва Всесвіту був Дідух — сніп жита або пшениці. Астральним уособленням Дідуха є Місяць. Праслов'янська назва Дідуха майже ідентична з праіранською — Дадвах (Бог-творець). Вважалося, що з появою перших зірок сузір'я Перуна у богині Лади народжувалося немовля, місячне божество Василля — бог зимового сонцестояння. Святкуючи день народження сина Лади — Коляди, українці вірили у відродження творчих сил природи, що втілювалося в Дідуху, — необмолочених колосках, готових дати нове життя — хліб, коровай як символ продовження роду.

Святкування розпочиналося 12 грудня (за старим стилем) або 25 грудня (за новим стилем). Господарі щодня мали відкладати по одному поліну, аби до Щедрого вечора зібрати дванадцять одиниць. Ними розпалювали піч на Свят-вечір. У переддень Свят-вечора ніхто не вживав їжі доти, доки не сходила Зірка (Венера). Це символізувало, що Сонце вступило у головне сузір'я — Перуна (Стрільця). Коли Сонце проходило центральні зірки сузір'я, урочисто святкувалося народження Місяця (Молодика, Коляди, Василля), під час якого після появи на небосхилі зірки-Вістунки прадавні українці розпочинали святкувати Щедрий вечір. Господиня ставила на покуті сніп — Дідух, і він залишався там до Меланки — вечора з 13 на 14 січня (за новим стилем). Незмінними атрибутами свята були пшеничні стебла і сіно, хліб, кутя, мед, узвар, дванадцять пісних страв.

Святкувати починали у родинному колі. Перед вечерею господар запалював лампаду й свічі, читав уголос замовляння і окурював святково прибрану (побілену і прикрашену рушниками) хату запашними травами. На вкритому вишитою скатертиною столі ставилися дванадцять страв, які підносила господареві господиня. У правому кутку столу ставився узвар, подавався пісний борщ, пироги з гречкою

та грибами, пісні вареники, велика рибина. Все це накривали скатертиною і родина вирушала на обхід обійстя (хлів, город, сад). Худобі давали по жмені зерна, а в садку виконувався обряд розбудження плодових дерев. Так, господар замахувався на дерево сокирою, погрожуючи зрубати його, якщо не вродить влітку. Постукуючи по дереву, він промовляв: "Не будеш родити, то мушу зрубати!" Це дійство несло алегоричний сенс: сокира символізувала блискавку (атрибут Перуна), а плодове дерево виступало в цьому обряді символом Прадерева Всесвіту, яке мусить родити, аби не припинялося життя.

Після "обходу" родина поверталася до світлиці, де розпочинала святкову вечерю. Розташування за столом теж мало свої традиції: біля куті сідав старший чоловік, поряд з ним — другий за старшинством, з іншого боку — старша із жінок, і далі — за старшинством у родині. Трапезу починав батько, потім мати, старший брат і так далі. Потім, стоячи, ділили рибу. При цьому батько примовляв: "Не гнівіться на Дніпро, щоб не гнівився Дніпро на вас" (або називав іншу річку). Далі господар звертався до всіх членів родини: "Сідайте, діти, щоб сідали рої, щастя і все добре в нашій стороні".

Всі знову сідали за святковий стіл, пили узвар, тричі куштували кутю, пригощалися книшами. Після вечері батько читав подячливу молитву: "Дякуємо Всевишній Зорі, Дані і Коляді, Всесвіту і Василлю, всьому посполу!"

Цього вечора діти відвідували близьких родичів, хрещених батьків, приносили їм вечерю: калач, кутю з медом та книші з маком.

Зі святами Різдва Всесвіту тісно пов'язані колядки та щедрівки. Це аграрно-магічні співи, які супроводжували святковий ритуальний обхід дворів поселян так званою дружиною колядників. Ці співи позначені жанровою своєрідністю, піднесеною емоційністю, урочистістю й здоровим гумором. Молодь, яку очолював "береза" — ватажок разом з троїстими музиками та бутафорською зіркою, — заходила до кожного двору, колядувала й віншувала. Одночасно відбувалися й ігрища — "Коза", "Плуг", "Зірка". Щедрівки співали під вікнами односельчан дівчата і дітлахи. Основним змістом колядок було прославляння господаря та його родини, побажання достатку "в хаті, у полі, у коморі і на дворі". Діти здебільшого традиційно виспівували:

Коляд-коляд, колядниця, добра з медом паляниця.
А без меду не така, дайте, дядьку, п'ятака.
А п'ятак не такий, дайте, дядьку, золотий!

Дорослі починали колядувати, звертаючись до хазяїна і хазяйки:

Чи вдома, вдома пан-господар дому?
Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я!
Чи вдома, вдома та й господиня?
Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я!
Чи вдома, вдома й уся родина?
Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я!

У різних регіонах України побутують диференційовані щедрівки. Наприклад, щедрівка дитяча "Бігла теличка", яка має жартівливий характер:

Бігла теличка
До березничка,
Та у дядьків двір.
Дай, дядьку, пиріг!
Як не даси пирога,
Візьму вола за рога
Та виведу на моріг,
Та викручу правий ріг.
Сюди ріг, туди ріг,
Дай, дядьку, пиріг!

Щедрівку на хлопця "Ой у полі край дороги" співають у дворі, де мешкає парубок, називаючи його власне ім'я:

Ой, у полі край дороги,
Щедрий вечір, святий вечір!
Іван ходить, коня водить.
Щедрий вечір, святий вечір!
Коня водить, сіно косить.
Щедрий вечір, святий вечір!
Прийшов до нього батько його,
Щедрий вечір, святий вечір!
Коси сіно, мій синочку,
Щедрий вечір, святий вечір!
Буде тобі три дороги,
Щедрий вечір, святий вечір!
Одна дорога до батенька,
Щедрий вечір, святий вечір!
Друга дорога до матінки,
Щедрий вечір, святий вечір!
Третя дорога до милої,
Щедрий вечір, святий вечір!

До батенька по шапочку,
Щедрий вечір, святий вечір!
До матінки по сорочку,
Щедрий вечір, святий вечір!
До милої по хусточку!

Щедрівка на дівчину “Качалася грудка снігу” співається у дворі, де мешкає дівчина, притому називається її власне ім’я:

Качалася грудка снігу,
Щедрий вечір, святий вечір!
А в тій грудці гречна панна,
Щедрий вечір, святий вечір!
Гречна панна, панна Лариса.
Щедрий вечір, святий вечір!
Держить ключі в правій руці.
Щедрий вечір, святий вечір!
А ви ключі не бряжчіте,
Щедрий вечір, святий вечір!
Мого браття не будіте,
Щедрий вечір, святий вечір!
Моє браття полювало,
Щедрий вечір, святий вечір!
Пізно спати полягало.
Щедрий вечір, святий вечір!

В Україні побутують щедрівки й на дівчину, що на виданні. Наприклад, “Ой, сосно-сосно, не шуми тосно”.

Ой, сосно-сосно, не шуми тосно,
Ой, дай Боже!
Ой, як же мені та й не шуміти,
Ой, дай Боже!
Ой, на вершечку сам сокіл сидить,
Ой, дай Боже!
Сам сокіл сидить, далеко видить.
Ой, дай Боже!
Ой, видить-видить на синє море.
Ой, дай Боже!
На синім морі корабель пливе,
Ой, дай Боже!
А в тому кораблі — панна Лариса.
Ой, дай Боже!
Що вона діє — платтячко шиє.
Ой, дай Боже!